

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

II том

Алматы
«Қазақ университеті»
2015

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

А 13

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультетінің
Ғылыми кеңесі және Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған
(№6 хаттама 26 маусым 2015 жыл)*

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған*

Ғылыми-редакциялық кеңес:

Ж. Дәдебаев (төраға), Ө. Әбдиманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,
Б. Жакып, А. Жақсылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов, Ө. Тарақ,
А. Темірболат, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев (хатшылар тобының
жетекшісі), И. Әзімбаева (жауапты хатшы), Ө. Жапарова (хатшы)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Қ.Қ. Мәдібаева**

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:

П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүрәділ

Жауапты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ө. Тарақ**

А 13 **Абайтану.** Таңдамалы еңбектер. II том. Ойлар мен толғаныстар
/ құраст., түсінік жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы,
Н. Нүрәділ; жауапты ред. Ө. Тарақ; жалпы ред басқ. Ж. Дәдебаев.
– Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 264 б.

ISBN 978-601-04-1283-5

Абайтану ғылымы бойынша жарық көріп отырған таңдамалы еңбектер басылымы Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Абай туралы сөз» толғауымен ашылған. Екінші томға абайтану саласында 1940 жылдан 1960 жылға дейін жарық көрген, уақыт сынынан өткен, ғылыми және тағылымдық маңызы үлкен еңбектердің таңдамалылары енген.

Кітап орта мектептің жоғары сынып оқушылары мен жоғары мектепте білім алушы жастарға, ғылым мен білім, мәдениет мамандарына, мемлекет қызметкерлеріне, сондай-ақ қалың көпшілікке арналған.

II томға енген таңдамалы еңбектер елдің ынтымағы мен бірлігінің нығаюына, интеллектуалдық әлеуетінің артуына, қоғамдық сананың дамуына ықпал етеді.

Том 3979/ГФ4 «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерттеу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-04-1282-8

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институты, 2015

АБАЙ – ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛЫ АҚЫНЫ

I

Қазақ халқының ұлы ақыны, ақыл-ойшы ұлы кемеңгері Құнанбайұлы Абайдың туғанына осы жыл август айында жүз жыл толады.

Абай тар заманда «соқтықпалы, соқпақсыз жерде», халықтың игілікті ісіне қарсы топпен жалғыз алысып, халқының көшін жаңа жолға – мәдениет, өнер-білім жолына бастады. Халқының тарихын өзгертіп, жаңғырту жолында қажымай еңбек етті.

Абай қазақ елінің дәл бүгінгідей, ерікті, берекелі, бірлікті, күшті, мәдениетті, бай, бақытты ел болуын көкседі.

Берекелі болса ел,
Жағасы жайлау ол бір көл.
Жапырағы жайқалып,
Бұлғақтайды, соқса жел.
Жан-жағынан күркіреп,
Құйып жатса аққан сел,
Оның малы өзгеден,
Өзгеше боп өсер төл, –

деп тіледі.

Абай қазақтың әрбір ұлы, қызының еркі, бостандығы үшін, ой-санасын жетілдіру, ержеткізу үшін күресті. Оларды халқын сүйеге, халқы үшін, адам баласы үшін қызмет етуге шақырды, адамгершілікке баулыды.

Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті:
Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек.
Осыны біл. Талап қыл, өнер, кәсіп ізде.
Қайғы келсе, қарсы тұр, құлай берме,
Қызық келсе, қызығып, оған да ерме,
Жүрегіңе сүңгі де, түбін кез де,
Бұдан тапқан шын асыл тастай көрме, –

деп ақыл айтып, қайрап, жігерлендірді.

Абай қазақтың жаңа әдебиетін – мағынасы терең, тілі орамды, өрнегі шебер, кестесі көркем әдебиетін жасады. Шын мағынасында өлең өнерін жасады. «Мақсатым – тіл ұстартып, өнер шашпақ» деген сөзге жетті.

Абай халқына «іші алтын, сырты күміс» өлең қазынасын, мәңгі өлместей асыл сөз қазынасын қалдырды. Ол – қазақ халқының Абай тұсындағы тұрмыс суреті, дүние тануы, мінез-құлқы, зар-мұңы, тілек-арманы. Ол – жапа көрген, көп шыдамдылықпен жақсы болашаққа сенген ер халықтың бейнесі.

Абай өз халқын мейлінше сүйді. Сол өз халқын сүю арқылы, онымен тілек-арманы, тарихи тағдыры бір халықтарды сүйді. Халқына үлгі боларлық, жәрдем қолын созарлық ұлы орыс халқының мәдениетін, өнерін сүйді.

Абай – халқының шын ұлы. Ол өмір бойы халқының қайғы-шерін жазып, мерейін көтеру жолында қызмет етті. Абай халқына тек өз тұсында ғана қызмет етіп қойған жоқ, ол өзінің жарқын бейнесімен, асыл сөздерімен бүгін де қызмет етіп отыр.

Абай – қазақ халқының ұлы классик ақыны, үлкен ойшылы, зор әлеумет қайраткері. Сол үшін оны халқымыз сүйеді де, құрмет етеді, оның атын мақтан етеді. Сондықтан оның туғанына жүз жыл толған күнді еліміз зор мереке етіп өткізеді.

II

Абай он тоғызыншы ғасырдың екінші жартысында жасады. Ол осы күнгі Семей облысындағы Шыңғыс тауын жайлаған тобықты руының ішінде 1845 жылы туған.

Абайдың заманында қазақ даласында екі түрлі қоғамдық қарым-қатынас бар еді: ол капиталистік, бектік-феодалдық қалып болатын. Қазақ бұқарасының басында осы екеуінен туған екі түрлі ауыр азап, екі түрлі қанау, қысым бар еді. Оның бірі отаршылдық қанау еді де, екіншісі бектік-феодалдық қанау еді.

Ресей патшалығының қазақ даласын түрлі жақтан отарлауы он тоғызыншы ғасырдың екінші жартысында мейлінше күшейді. Қазақ халқының өз ұлт бостандығы жолындағы 40-50 жылға созылған ерлік-қаһармандық күресін патша үкіметі осы қарсаңда басып, жеңіп аяқтатқан-ды.

Енді қазақ жайында түрлі жоба, ереже шығарып, әуелі сұлтан, аға сұлтан тәртібін орнатты, кейін сұлтан, аға сұлтан тәртібін жойып, болыс, старшин, сайлау-штат тәртібін орнатты, би сайлау тәртібін шығарды.

Міне, осының бәрі қазақ арасында ру партиягершілігімен талас-егесті, дау-жанжалды, паракорлық, талан-таражды, зорлық-зомбылықты күшейтті. Қазақ бұқарасының малы жауға, басы дауға түсті. Осы халді үкімет қуаттап, әдейі өршітіп отырды.

Мұның үстіне осы кезде қазақ арасында алым-салық көбейді. Түтін салығы, мал салығы, жер салығы, жан салығы, шөп салығы, су салығы шықты. Кімде-кім салығын төлей алмаса, кезінде төлемесе, одан айып, өсім алынады. Бұл алым-салықтарды, айып-өсімдерді болыс, старшин, ауылнайлар өз пайдасын көксей отырып, еселеп өндірді.

Осымен қатар патша үкіметі қазақтың жерін тартып алуды күшейтті. Қазақ халқын тау-тасқа, шөл далаға айдап салды. Ол жерлерді де, 1824 жылы шыққан уақытша ереже бойынша, қазақ көшпелілеріне қоғам болып пайдалануға берілді деп жариялады. Ең жақсы, ең шұрайлы жерлерді тартып алып, помещиктерге, чиновниктерге үлестірді.

Ал қазақ көшпелілеріне қоғам болып пайдалануға берілген жерлердің көбі шынжыр балақ, шұбар төс байлардың, би, болыстардың, ру басылардың қолында болды. Қазақтың кедейлері, жарлы-жақыбайлары тілім жерге зар болды. Олар жатақ болып қалалы жерлерде малайлық істеді.

Абай заманында қазақ арасында бұрынғы ру-ақсақалдық, бектік-феодалдық қалыптың қалдықтары да әлі күшті еді. Ол елдің еңсесін түсіріп тұрған, оны ілгері бастырмай тұрған жағдайдың бірі еді.

Өйткені осы ру басылар, ақсақалдар, би-төрелер, қожа-молдалар халықтың қалың бұқарасын түрлі жолмен қанайтын еді.

Мініп-түсетін көлік беріп, сауын беріп, ас-су, киім-кешек беріп жұмсап, арзан бағаға қызмет істетіп езді. Тағы бір тобы әдет-ғұрып заңын, дін салтын пайдаланып, қызмет істетіп езді. Бай-феодалдар, алып-сатар, саудагерлер кедейлерді, жарлы-жақыбайларды несиеге, өсімге мал, ақша беріп, ортақ-серікке жер, тұқым, көлік, сайман беріп, қанаушы еді.

Осымен қатар ел ішінде ынта-жігерсіздік, жалқаулық, құр сандалып, күн кешушілік көп еді. Ел ішінде қараңғылық, дін салты, қожа-молданың ықпалы да күшті болды. Ислам діні, оның түрлі парыз-шарттары, қожа-молдалары: иман, тағдыр деп, жақсылық та, жамандық та, бай болмақ та, кедей болмақ та – бәрі де Құдайдан деп, халықтың ой-санасын түмшалап, тұмылдырықтап, қайрат-жігерін, ынта-талабын байлап-матап ұстайтын. Адамның ілгері талабына, ізденуіне жол бермейтін.

Қазақ арасындағы бұл ру-ақсақалдық, бектік-феодалдық қалыптың қалдықтары патша үкіметіне іздегенге сұраған болып табылды. Патша үкіметі оны қуаттап, нығайта түсті, өзінің отаршылдық мүддесі үшін пайдаланды.

Сонымен, Абайдың заманында қазақ даласында екі түрлі шаруашылық-өлеуметтік қалып, қарым-қатынас ұштасып жатты: бірі – күннен-күнге әлсіреп, құрып бара жатқан бектік-феодалдық қалыптың қалдығы, екіншісі – күннен-күнге өсіп, күш алып келе жатқан жаңа, капиталистік қарым-қатынас еді. Осы екеуінің тоғысуы қазақ даласында шаруашылық, өлеуметтік қайшылықтардың айқын көрінуіне себеп болды.

Міне, Абай – өзінің осы заманын, оның осы өзгешелігін, шым-шытырық қайшылықты екенін жақсы ұққан ақын.

III

Абай он жасына дейін ауылда өсіп, елдегі молдадан оқыды. Он жасына келгенде, оны әкесі Семей қаласына әкеліп, медресеге оқуға береді. Онда оқу, әрине, ескіше, ылғи дін сабақтары. Соның көбін араб, парсы тілінде оқиды.

Абай медреседе үш жыл оқиды. Өзімен бірге оқыған үлкен, кіші балалардың барлығынан сонауғұрлым зейінді, ұғымтал және ерекше ықыласты болған. Дәріс ретінде оқытылатын сабақтарды ұғып, білу Абайға анағұрлым оңай, көп уақытын да алмаған.

Сондықтан барлық артылған уақытты Абай өз бетімен, өзі сүйген кітаптарын оқуға жұмсап, көп тімтіруге салынады. Өз бетімен оқитын кітаптары – араб, парсы, түрік жұрттарының ақындары. Одан соң сол тілдегі жазылған ертегі, қыса сияқты әдебиет мұралары.

Абай оқыған кітаптың көбіне сынмен қарай білетін, сезімді оқушы бола бастайды. Араб, парсы, түрік ақындарының ішінде өзінің әбден сүйіп, таңдап оқыған ірі ақындары болады. Солардың әр сөздерін оқып шығып, талай бөйіттерін (жырларын) жаттап жүреді.

Кітап жүзінен алған тәрбие мен жазба үлгілер бойынша ол уақыттағы өлеңге жарайтын тіл жалғыз араб, парсы тілі деп біліп, Абай да алғашқы өлеңдерін араб, парсы тілдермен Фзули, Сағдише айтады.

Медреседе үшінші жыл оқып жүрген уақытта Абай Семей қаласындағы «Приходская школаға» түсіп, орысша да оқи бастады. Бірақ мұндағы оқуы ұзақ болмайды. Басы-аяғы үш-ақ аймен бітеді. Мұсылманша оқуы да доғарылады.

13 жасқа толғанда әкесі Абайды оқудан шығарып әкетеді. Ел билеу жұмысында өзіне серік қылмақ болып, жаңа міндетке арнап, сол жолға баули бастайды.

Өзінің дене қуаты мен ой қуатына лайық келмейтін салмағы зор міндеттер басына түскен соң Абай жаратылыстағы зеректік, талаптылық сияқты өнерінің барлығын еріксіз осы жолға салады. Ел кісісімен араласқанда, сөз керек, тапқырлық керек. Кезенді жерге келгенде айла да керек, ашу да керек. Әрбір көлденең келген істің тұсында өзгелер не деп сөйлейді, не істейді? Бұрынғы жақсы адамдар не айтып, не істеген? Өз әкесі қайтеді? Оған қарсы адамдар не тілейді? Осының бәрін Абай ел сөзіне кірісе бастаған соң-ақ тесіле қарап, толық ұғынып, жете білуге тырысады.

Абай жігіттік шағына жеткен уақытта қазақтың ескі сөзі, ескі жол-жобасы, мәтел, тақпақ, ескі биліктеріне елдің маңдай кісілерімен қатар түсінетіндей білім алды. Халықтың қоғамдық тіршілігіндегі қайшылықтарды, ауыр шындықтарды да содан ұғатын болды.

Қаладағы оқудан Шығыс ақындарын сүюді ала келген Абайға енді бір тәрбиеші, ұстаз қазақтың халық қазынасы болды. Бұл жөніндегі азық, білімді ол тағы да халықтан шыққан көпшіліктен алады. Ол әңгімелердің, жырлардың көбіндегі ел зары, ел сыны, жуан әкімдер зорлығы, қыздың мұңы сияқтыны көп естіп өседі.

Осындай мұраларды сүйе Абайдың негізгі іргесін қатал билер арасында қалдырмай, халық мүддесіне жақын етіп жүреді. Билер, өміршілер ортасын ел көзімен көріп, қиянаттарын танып, қатты сынап, жиреніп өсуге себеп болды.

Енді сол ортаның залалды мінездерімен алысып, еліне тым құрыса сонысымен пайдалы азамат болғысы келді.

Сонымен, 28 жасқа келгенде Абайдың үстінен берілген партия жалақорлардың өтірік арызы, көп шағымы Семейдің кеңселеріне түсе бастады.

Абай осындай 12 үлкен іспен тергеліп, Семей қаласынан 3-4 айға шыға алмай жатады. Осы кезде оның орысша жағынан ізденуі басталады. Бірақ алғашқы жылдардағы оқуы үнемі салынып ізденген іс емес. Қалада болған уақытта оқта-текте қарастырады.

Жасы отыздан асқан соң орыс тілін мықтап оқиды. Қалада жатып, едәуір тіл білген соң енді көп нәрлі кітаптар оқуға кіріседі. Содан бері аз жыл өткенде, Абайдың күндегі өмірінде үлкен орынды тек кітаптар алатын болды. Пәлен жақсы, түген жазушы дегендердің сөздеріне құмарланып, қадала оқи береді.

Абай 1880 жылдарда Петербурдан айдалып келген революцияшыл-халықшыл Михаэлис деген кісімен таныс болады. Сол арқылы 80-жылдарда айдалған басқа халықшылармен де танысады. Соның ішінде халықшыл адвокат Гросс, жас доктор Долгополов сияқтылар болды.

Олар патша үкіметі Сібірге, Қазақстанға жер аударған революцияшылдар болатын. Қазақстанның батыс жағына Шевченко айдалып келгенде, Омбы сияқты қалаға, орыс халқының атақты жазушысы Ф.М. Достоевский бастаған талай игі-жақсылар келген. Бұлардың ішінде Буташевич-Петрашевскийдің өзі, Дуров сияқты ірі адамдар болған. Революцияшыл-демократтардан Чернышевскийдің талай серіктері болып еді. Абаймен жақындасып, достасқан Михаэлис, Долгополовтар осы соңғы топтан шыққан адамдар болатын.

Ұлы орыс халқының осылар сияқты адал, халықшыл ұлдарының бөрінің жүрегінде патшалық дегенде өштік пен жиреніш аса күшті еді.

Сонымен қатар олар Сібірде, Қазақстанда патшалық езіп жүрген барлық бұратана елдерге де үлкен достықпен, зор бауыр-

малдықпен қараушы еді. Патшалықпен алысқанда Ресейдегі езілген, бұратана халықтар мен орыс халқын бір-біріне дос етіп, күштерін біріктіру шарт дейтін. Қазақ даласын қараңғылықта ұстап, орыс халқымен жаулықта ұстауға тырысқан, орыс мәдениетінен жырақтатып ұстаған саясатқа да қарсы алысқан.

Сондықтан орыс халқының шын адал және ұлы өкілі болған, патшалықтан жиренумен өткен ой алыптары – Пушкин, Лермонтов, Толстой, Салтыков-Щедрин, Достоевский, Чернышевскийлермен Сібір, Қазақстан халықтарын таныс етеді. Ол халықтардан шыққан ел қамқоры, саналы азаматтардың бәрін жаңағы жазушылардың еңбектерімен таныс ету айдаудағы революцияшыл демократтардың саяси үлкен жолының бірі болады.

Бұлардың арасында Абайға, алдымен, әсер еткен кісі – Михаэлис. Оның істеген еңбегі көп болғандықтан, Абай кейінгі уақыттарда: «Дүниеге көзімді ашқан кісі – Михаэлис», – деп алғашқы басшылық істеп, бет нұсқағандығы үшін өмір бойы алғыс айтып кеткен.

Михаэлистің өзінің тексерген саласы табиғат ғылымы болса да (жердің жаратылысын оқыған), әр тарау жолдардан мағлұматы болған мәдениетті адам, Абайға қандай кітапты оқу туралы шынымен үлкен бағыт берген.

Бұрын қолына түскеннің бәрін талғаусыз оқып жүрген Абай, ендігі оқуын Михаэлистің ұсынуы бойынша, үлкен тәртіпті ретке қойып, көркем әдебиет, сын, философия, табиғат ғылымдары, әлеумет жайындағы кітаптарға шейін тарау-тараумен, жоспармен оқитын болған.

Сонымен, 1884-1885 жылдары Абай дүниеден көп мағлұматы бар кісі болады. Әр нәрсе туралы ғылым-философияға сүйенген арнаулы көзқарасы, сыны бар, әншейін ел кісілерінен сонауғұрлым қырағы, озғын кісі болып, жекеленіп шыға бастайды.

Абай, өз айтуынша, отыздың ішінен бастап, Еуропа оқымыстыларының көп кітаптарын оқып, қырыққа таман келген уақытта: «Бұрынғы дүниенің асты-үстіне шығып өзгеріп, Күн шығысым – Күн батыс, Күн батысым – Күн шығыс болып кетті», – дейді. Ол енді бұрынғы күнге үйлескісі келмей, заманынан, ортасынан озып шығып, ұстаз, ақын, данышпан болуға айналған Абай болады.

IV

Абай қазақтың ірі феодал табынан шыққан. Оның өз әкесі Құнанбай, оның әкесі Өскенбай, үшінші атасы Ырғызбай – бұлардың барлығы да ірі феодал болған, ру ішінде үлкен үстемдік жүргізген адамдар. Әсіресе Абайдың туған әкесі Құнанбай – өз дәуірінің феодалдық табының айқын өкілі.

Бірақ Абай өзінің ісінде болсын, өлең-жырларында болсын өзі шыққан таптың сөзін сөйлемейді, халық сөзін сөйлейді, тап намысын жоқтамайды, халық намысын жоқтайды: атаның ұлы болмайды, адамның ұлы болады.

Күн шығыс пен Күн батысты жете біліп, заман ағымын әбден аңғарып, жол азығын мол етіп алған Абай халықтың хал-жайын, мұң-зарын жете ұқты. Ол ақын жөнінде айтқан сөзінде:

Қыранша қарап Қырымға
Мұң мен зарды қолға алар.
Кектеніп надан, зұлымға,
Шыйыршық атар, толғанар.
Әділет пен ақылға,
Сынатып, көрген, білгенін,
Білдірер алыс, жақынға,
Солардың сөйте дегенін, –

деп құлашын кең сермейді.

Шаруашылық жағынан, мәдениеттен, өнер-білімнен кенжелеп, артта қалған ел жұрты бар. Қыс жұтымен, жаз індетімен аралас ел шаруасының құтын, елдің елдік берекесін қашырып тұрған қырсық жағдайлар бар.

Бұл жағдайлардың бір жағы өз әкесі тобында – жуандар, атқамінерлер, кулар тобында жатыр. Бұлар барымта, шабуыл, жесір дауы, жер дауы, бақталас сияқты әлек-лаңдарды қоздырып өкеліп, қалың ел ортасына пәле қылып тастайды. Сол арқылы момын, еңбекші, есесіз көпті жейді, тонайды, қанайды. Өздері надан, өздері ел тағдыры, халық қамы дегенді ойламайтын дүлей қараңғы. Олар бастаған ел көшінің барар беті – қараңғы, екіталай тығырық.

Абай ел ісіне араласқанда өз әкесі мен әке досы, әке тобының халық басына, ақынның өз басына қалдырған ауыртпалығы оған

зәрдей болды. Абай сол зәрді іше жүре, әділетсіздікті, қиянатты таныды. Жуандар, Құнанбайлар ортасы ел қамы емес, ел сорына біткен озбырлар, қиянатшылар ортасы екенін таныды.

Осыдан кейін Абай әкесіндей бар жуан тобынан торығып, жеріп, іргесін бөлек салып, басқа жол іздеу қажет деп табады. Барлық ақыл-ойын, күш-қуатын осы топты, осы ортаны мініп, шенеп, оның құнсыздығын ашуға жұмсайды.

Өз сөзінен басқа сөз ұқпайтын,
Аузымен орақ орған өңкей қыртың.
Бір күн жыртың етеді, бір күн бұртың.
Бас-басына би болған өңкей қықым
Мінекей бұзған жоқ па елдің сиқын, –

деп кейіді.

Абай жуандар тобына қарсы шығумен, олардың мінін сынаумен қатар ел арасындағы барлық ескілік сарқынына қарсы болды. Әйел жөніндегі, тәлім-тәрбие жөніндегі ескі көзқарасқа, ескі салтқа, дау-шарды шешудің ескіден келе жатқан жөн-жосығына, өтірік-өсек, жалқаулық, еріншектік сияқты мінездерге, надандыққа, надан молдаларға – бөріне қарсы шықты, бөрін шенеп, мінеді.

Абай жаңағыдай өз талабын алға қойып шықан кезде, ел сорына біткен жуандар, құлар тобымен қатар, бүкіл қазақ даласында штат-партия таластарынан туған алыс-жұлыс та өте көп еді.

Патшалықтың парақор ұлық, жандарал, ояз, начальниктеріне, адвокат, чиновник, тілмаштарына табынған атқамінерлер қоғамдық тірлікті лайлаған, неше алуан мін мен дертке толы еді. Ол патшаның отаршылдық саясатынан туған күй болатын. Патшалықтың ел ішіндегі өкілі, өкімі, сүйеніші бай жаннан шыққан болыс, би, елу басылар еді.

Неше алуан ауыртпалық орнағанда қалың бұқараның, момын еңбек елінің басына орнайтын. Болыс сайлауының ылаңымен, патшалықтың алым-салығы парақор жеміт, болыс, бидің қара шығыны – барлығы байға мол түспей, «түңлік басы» деп жоқ, жітікке, жарлы-жақыбайға түсетін.

Жалаңқая, жат мінез жау алады,
Бермей жүрсен, мен сені жек көрем деп...

... Жүз қараға екі жүз аларман бар,
Бас қатар бас-аяғын тексерем деп... –

дейтін сөздер осыдан туатын.

Жуандар тобы сияқты би, болыстар тобы да, шірік топ, шірік орта еді.

Елдің қамын ойламай, өз құлқынын ойлайтын, елдің сорына біткен топ еді.

Мұны Абай айқын аңғарды. Сөйтіп, ол әке тобынан түңілгені, жерігені сияқты бұл топтан да түңіліп, жеріді, әке тобын шенеп, мінегені сияқты бұл топты да шенеп, мінейді. Абайдың «Күлем-байға», «Болыс болдым мінекей», «Мәз болады болысың» деген және тағы басқа өлеңдері осы би, болысты сынап, мазақтап, солардың құнсыздығын әшкерелеуге арналған.

Ақынның бұл өлеңдерінің тағы бір саяси зор мәні болды. Абай би, болысты жексұрын, жаман етіп көрсету арқылы, патша үкіметін, патша үкіметінің отаршылдық саясатын сынады. Жұртқа патша үкіметін де жексұрын етіп көрсетті.

Бұл ретте Абай орыс халқының ұлы жазушылары Салтыков-Щедриннің, Гогольдің әдісін қолданды деуге болады. Олар да өз тұстарындағы түрлі чиновниктердің, үкімет адамдарының жаман қылығын, оңбағандығын, құнсыздығын көрсетіп, сынап, сол арқылы жұртқа патша үкіметінің өзін құбыжық етіп көрсететін. Патша үкіметінің саясатын сынайтын еді.

Сөйтіп, Абай жуандар тобынан жеріп, бөлініп шығып, момын шаруаны, енбекші елді, есесіз көпті тапты, соның тілеуін тіледі. Абай бір сөзінде:

«Дәл осы күнде қазақтың ішінде кімді жақсы көріп, кімді қадірлеймін деп ойладым... Болыс пен биді құрметтейін десең, Құдай берген болыстық пен билік елде жоқ. Сатып алған, жалынып, бас ұрып алған болыстық пен биліктің ешбір қасиеті жоқ. Мықтыны құрметтейін десең, жаманшылыққа елдің бәрі мықты, жақсылыққа мықты кісі елде жоқ... Жә, кімді сүйдің, кімнің тілеуін тіледің? Енді, әлбетте, момындығынан, «ырыс баққан дау бақпас» деген мақалменен болам деп, бергенімен жаға алмай, жарымын беріп, жарымын тыныштығымен баға алмай, ұры, залым, қуларға жеміт болып жүрген шын момын шаруаны ал-

масаң, соның тілеуін тілемесең болмайды, содан басқаны таба алмадым», – дейді.

Ал момын шаруа, халық әлгі айтқан екі бірдей қанауда: ұлт-отарлық қанау мен бектік-феодалдық қанауда жаншылып, жапа көріп жатыр. Осыны көріп ақын:

Қалың елім, қазағым, қайран жұртым,
Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың...
... өзімдікі дей алмай өз малыңды,
Күндіз күлкің бұзылды, түнде ұйқың, –

деп зарлады.

Осымен қатар Абай қалың бұқараның басындағы бұл күйдің ақыр бір күн арылатынын, бұл екі бірдей қанаудың ақыр бір күн жойылатынын аңғарды:

Жамандар қыла алмай жүр адал еңбек,
Ұрлық, қулық қылдым деп қағар көлбек.
Арамдықтан жамандық көрмей қалмас,
Мың күн сынбас, бір күні сынар шөлмек, –

дейді. Ол болашақтан зор үміт күтті, жарқын, шат, бақытты өмір күтті, сол болады деп сенді.

Сондай-ақ Абай орыс халқының ішіндегі қаналған қалың бұқара мен қазақ ішіндегі еңбек елінің тарихи тағдыры, ой-тілегі бір екенін аңғарды. Және осы аңғарғанын халыққа аңғартуды өзіне борыш-міндет санады.

Қараңғыда қармалған елге жөн сілтейтін, ел мұңын өз мұңы етіп, ел тарихын жаңғыртып, өзгертетін еразамат керек. Абай мұны да жақсы білді.

Абайдың даналығы осы көрсетілген жағдайлардың бәрін дұрыс байқап, айқын аңғаруында. Соған қарай халыққа төте жол сілтеуінде. Ол жол – көш бетін Шығыстан Батысқа қарай бұру, Батыстың мәдениетіне, өнер-біліміне жетілу, сөйтіп, шаруашылық, мәдениет жөнінен жаңа жолмен даму еді.

Осы ретпен Абай шығармаларында өз тұстастары Шоқан, Ыбырай сияқты болып еңбекті, өнер-білімді, адамгершілікті дәріптеді. Халықты еңбек етуге, өнер-білім үйренуге, адамгершілік жолға түсуге шақырады.

«Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар, содан қашпақ керек. Ол: әуелі – надандық, екінші – еріншектік, үшінші – залымдық деп білесің. Надандық – білім, ғылымның жоқтығы; дүниеден ешнәрсені оларсыз біліп болмайды, білімсіздік хайуандық болады. Еріншектік – дүниедегі күллі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, ұятсыздық, кедейлік – бәрі осыдан шығады. Залымдық – адам баласының дұшпаны: адам баласына дұшпан болса, адамнан бөлінеді, бір жыртқыш хайуан есебіне қосылады...

Ғылым үйрен. Орыстың ғылымын үйрен. «Орыстың өнер, ғылымы – дүниенің кілті. Оны білгенге дүние арзанырақ түседі», – деп насихаттады.

Абай заманында орысты, Батысты жат көретін, дұшпан деп білетін ұғым, салт бар еді. Абай осы салтты мансұқ етті. Ол орыстың, батыстың мәдениетін, өнер-білімін сөзде емес, істе насихаттады. Орыс халқының ұлы классик ақындары Пушкиннің, Лермонтовтың асыл мұраларын қазақ тіліне аударып, халыққа үлгі қылып ұсынды. Қазақ жастарын Толстой шығармаларынан, Салтыков-Щедриннен үлгі ал деп үгіттеді. Анау орыс, мынау жат деп тұрмай, әр халықтың, бүкіл адам баласының жақсысынан үлгі алу, өнегелі ісін, өнер-ғылымын үйрену керек. Үлгілі, өнегелі кісі – адам баласы. Адам баласының бір-біріне жаттығы жоқ. «Әкенің баласы – дұшпаның, адамның баласы – бауырың». «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп», – деді. Осылай ол интернационалшыл болды.

Халқының бетін Шығыстан Батысқа бұру, оны Батыс жолымен дамуға бастау, Батыстың, орыс халқының мәдениетін, өнер-білімін үйренуге, адам баласын бауыр көруге үгіттеу жағынан Абай өзінің тек қазақ замандастарынан ғана үздік, алда болған жоқ, сондай-ақ қазақ сияқты елдердің көбіндегі замандастарынан да үздік болды. Жақын Шығыста Абай тұсындағы ақын-жазушылардың, оқымысты ғалымдардың бірде-бірі өз халқын Еуропа мәдениетіне Абайдай үндеген жоқ.

V

Абай өлеңмен, ақындық өнерімен қырық жасқа келген кезінде, 1886 жылдан бергі жерде, шындап айналысады. Бұған дейін ол өлеңді тиіп-қашып, анда-санда жазатын болады және жазған өлеңдерін «Көкбай айтқан өлең» деп жүргізеді.

Бұл кезде Абай сыртқы өмір жеміссіз, ажарсыз, мағынасыз деп ұғады. Бірақ оған ақынның ішінде толып жатқан қарсылық бар. Халық туралы ойына жиналған улы зар, үлкен мұң, қалың арман бар. Осының бәрін халыққа, талапты жастарға жеткізіп берерлік нәрсе ақындық, өлең болады.

Абайға ақындық үлкен қадірлі мағынасы бар әлеуметтік қызмет, қоғамдық зор еңбек болып табылады. Ол ескілік, надандық, зорлық, жуандық, пәлеқорлық сияқты жағдайлармен, атқа мінерлер, би, болыстар мінезімен мықтап тұрып алысуға кіріскен. Өзінің ой-пікірін, жолын түсіндіруге кіріскен еңбегі – Абайды кейінгі буынға және сол кездегі қалың елге, көпшілікке, саналы жастарға нағыз қадірлі Абай етіп көрсететін еңбегі, ол ақындықты сыншы, тәрбиеші, қасиетті дос етіп ұсынады. Сондықтан Абайдың бұл қарсаңдағы өлеңдері, көбінесе, зұлымдық, надандықпен кектене алысу, мін атаулыны көзге шұқып, басқа сабап айту, өзінің елге айтқан зары, өсиеті болып келеді.

Сонымен, Абай 1886 жылдан 1889 жылға дейін өзі жазғаны бар, орысшадан аударғаны бар, көп өлең жазады. Дәл 1889 жыл Абайдың барлық ақындық қызметінің ішіндегі ең өнімді, ең жемісті жылы болады. Және оның бұл кездегі өлеңдері тек өсиет болып келмей, сонымен қатар махаббат жайында, табиғат суреттері, өн-күй туралы, өзінің бас-қайғысы, ішкі сыры туралы болады.

Абайдың қай өлеңі, қай кезде жазған өлеңі болсын шешен тілді, көркем суретті, терең мағыналы келеді. Ол өлеңді ермек деп, думан-сауық құралы деп білмейді, өнер деп, халықты тәрбиелейтін құрал деп біледі. Сондықтан ол өлеңнің пікірі, мағынасы қандай терең болса, түрі, көркі сондай сұлу болсын, өлеңнің «іші алтын, сырты күміс болсын; ол қиыннан қиыстырылсын, сөз арасы бөтен сөзбен былғанбасын, жүрекке жылы, тілге жеңіл болсын деді.

Бұл Абайдың өзінше өлең заңы, өлең қисыны еді. Абай өзінің өлеңдерін осы заңға сай келтіріп, өзі айтқандай етіп жазды. Өзінен бұрынғы ауызша, жазба әдебиеттің жалпы қорын пайдалана отырып, өз өлеңдерін жаңа мазмұнды, жаңа түрлі етіп жазды. Сөйтіп, ол қазақтың әдебиет тілін, әдебиетін жаңа бағытқа салды. Ақынның: «Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел», – дейтіні осыдан.

Осы кезден бастап, Абайдың білім мен өсиетіне құмар болған, ел ішінің пікірі ашық жастарына Абай ауылы үлкен білгіштің медресесі сияқты болды. Абай ұстаз да, мұның алдына келген, сөз ұғатын талапты жастардың бөрі – шөкірт. Абай іні, бала, ағайындарына, дос-жастарына мағыналы тәрбиеші бола бастайды.

Елдің сөз ұғатын жастарын жаңа жолмен өзі қиял қылған өнер-білімге, жаңа сапалы адамгершілікке қарай жетектеп, баулығысы келеді. Бұларға өз өмірінің өкініштерін, ауыртпалықтарын да көп айтады. Ескі үлгіде қалма. Өзгерген заманның жаңа түрлі басшысы болуға өзірлен дейді. Сондықтан өлең сөздерінде бір айтса, ауызша өсиет, мәжілістерімен тағы да баулып, ылғи ғана сол атаған жаңа жолына қарай бастайды. Абай жалғыз сөз өсиетіне қанағат қылмай, жаңағы жастардың сезім тәрбиесін толықтырмақ болып, көбіне музыка үйретпекші болады.

Әрине, бұл уақыттарда Абай терең, даналықпен толғайтын ақынның өзі болатын. Сыртқы өмірдің у қосып тартып жатқан сыбағасы бар. Өз ішінде қалыптанып, толған сыншы – ақылдың, мұны табынан ұзатып өкететін жалғыздығы бар. Оның үстіне, жанына сүйеніш санап, тіршілігіне жұбаныш қылған сүйікті жандарының өлімі бар. Осының бөрі жиналған соң бар сотқармен алысып жүрсе де, Абай өленді өз жүрегінің тынысы сияқты қылып алған. Сондықтан Лермонтовтай ақындардың өлеңдерін қазақша аударса, сол сөздерді құр ғана сыртқы келісімін сүйгендіктен аудармайды. Барлығын да өз жүрегіне түсінікті, өз халқына жанасатын, өз қиялына дәл келетін, ерекше жақындығы болғандықтан аударарды. Өзі шығаратын өлеңдермен қатар аудармалар ақынның өз жүрегінен толқып шыққан қайғылы шердің де айнасы, толас тынысы сияқты болады.

Бұл уақытта Абай жалғыз өз өсиетін айтпай, Шығыс пен Батыстағы өзі таныс болған бұрын-соңды данышпан, ғалым, ақын, жазушы атаулының бөрінен мысал келтіріп отырады. Ұдайы ойшылдыққа салына бермей, көркемдік тәрбиені де көп ойлайды.

Осы ретпен өзі оқыған қызықты, шебер романдардың көбін де өз тілі, өз аудармасымен әсем әңгіме қылып айтып береді. Абай мектебінен тараған осындайлық соны әңгімелердің ішінде өз уақытына жаңа болған «Мың бір түн», «Шаһнама», «Бақтажар», «Ләйлі-Мәжнүн», «Көрұғлы Сұлтан» сияқтылардан басқа

Еуропаның да талай романдары болған. Абайдың айтқанынан тараған А. Дюманың «Үш мушкетері», «Он жылдан соң», «Король қатын Марго», Пушкин әңгімелері және Батыс Еуропада орта ғасырда инквизиция сотының заманын суреттейтін «Қызыл сақал» деген роман, одан соң Америка, Африкада жабайылар ортасында күн кешкен «Жаһанкездер» жайындағы романдар да көп айтылатын болған.

Абай тәрбиесінің тағы бір ерекшелігі, ол өзін «шығыс адам едім, мұсылман едім» деп дін тұсауына бағындырмаған. Жастарға үлгі, тәлім етіп айтқанда, өлеңінде орыс халқының ұлы жазушылары – Толстой, Салтыков-Щедринді ұсынған сияқты, ауызша өсиетте де Сократ хаким, Аристотель сияқтыларды қоса айтады. Ұлттық тар көлемде қалмайды.

Өзінің тәрбиесінде болған жас ақындарға әңгімелі поэмалар жазуға тақырыптар бергенде, құлашты тіпті кең жаяды. Көкбай сияқтыларға қазақ тарихының ескілігін баяндайтын тақырыптар берсе, Мағауияға патшалықпен алысқан Шамилдің жайын поэма еткізеді. Және сол Мағауияға «Медғат-Қасым» деген поэмада Африкадағы плантатор бай мен намысқор ер құлдың алысқанын дастан еткізеді. Ақылбайға Кавказдағы «Дағыстан» жөнінен, Африкадағы «Зұлыстар» жайынан поэма жазғызады.

Абай айналасында өлең айтып, ән саламын деген әнші, ақын болса, қыз-келіншек, жас-көрі болса – барлығының да топта, ойын-тойда айтатын жырларының көбі Абайдың сөздері еді.

Абайдың нәрлі еңбегін айтқанда, ылғи ақындығын сөз қылып қоймай, осымен қатар одан қалған мәдениет мұраларының ішінде үлкен, елеулі орны бар, әншілік (композиторлық) еңбегін де атау керек. Абай өзі жақсы домбырашы болған. Қазақтың ескі ән-күйін жете білген, барынша сүйген. Елдің ән-күйін елти сүйіп айтқан:

Құлақтан кіріп бойды алар,
Жақсы ән мен тәтті күй.
Көңілге түрлі ой салар,
Әнді сүйсең, менше сүй, –

деген өлеңдері бұған дәлел.

Абай ән-күйге талай-талай сұлу мағыналы жырларын арнайды. Ол – музыкаға ақын боп қосқан үні. Сонымен қатар Абай

музыканың өзіне әнші болып та ат салысады. Абайдан қалған 16-17 ән бар. Бұлардың көбі – өзі жазған жаңа уәзін, жаңа ұйқас, жаңа түрлі өлеңдеріне арналған әндер.

Абайдың осы әншілік еңбектерінде де, ақындық еңбегі сияқты өзіне тиісті үлкен, жаңа өзгешеліктер бар. Ол әнде де бұрынғы әннен өзгереді түрлер шығарды. Бұл да өзінше жаңа жол табам деп, нық ізденудің нәтижесі еді.

Кейін жылдан-жыл өткен сайын қазақ сахарасына өлең өсиеті, үгіті тарап, қалың елге, әсіресе еңбек еліне қадірі артып бара жатқан Абай, патшалықтың болыс, ұлықтарын шенеп, жерлеуші Абай жайлы кісі, жақсы кісі болып саналмайды. Сондықтан оны қудалай береді.

Абайдың өзі бұдан бұрын да, өмірден қажып, талып, ендігі тіршілігін артық нәрседей санай бастаған еді. Соның үстіне, ең жақсы көрген баласы Мағауия өлген соң Абай бір алуан ауруға айналды. Төсек тартып жатпаса да, отырып ауырады: ешкіммен сөйлеспейді; ешнәрсемен өзін жұбатпайды; ауруын емшіге көрсетпейді. Мұның бәрін керексіз деп біледі. Сонымен, 1904 жылғы 23 июньде өзі туған сахарасында қайтыс болады. Ақынның сүйегі өз қорасы тұрған Жидебайға қойылады.

Көп адам дүниеге бой алдырған,
Бой алдырып, аяғын көп шалдырған.
Өлді деуге сыя ма, ойландаршы,
Өлмейтұғын артында сөз қалдырған, –

деген ақынның өз өлеңін өзіне айтуға болады. Абай халқының асыл азаматы болғандықтан, мәңгі өлмейді. Біздің барлық жұртшылығымыз, советтік социалистік отанымыз қадір тұтқанда, сондай өлмес, өшпес қасиеті бар Абайды қадірлейді.

ТҮСІНІКТЕР

1. Әуезов М. Абайдың өмірбаяны. Баспасөз бетінде жарияланған: Әуезов Мұхтар. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 20-том. Монография мен мақалалар / жауапты шығарушылар: Л. Әуезова, З. Серікқалиев. – Алматы: Жазушы, 1985. – 26-90-беттер; Абай институтының вебсайты.

2. Бекқожин Қ. Қазақ халқының ұлы ақыны. Баспасөз бетінде жарияланған: Коммунист. – №9. – 1940. – 27-36-беттер; Абай институтының вебсайты.

3. Бөжеев М. «Евгений Онегин» Абай аудармасында. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер / құраст. филология ғылымдарының докторы, профессор Нығмет Ғабдуллин. – Алматы: Жазушы, 1986. – 209-224-беттер; Абай институтының вебсайты.

4. Мұқанов С. Абай – қазақ халқының ұлы кемеңгері. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының толық жинағы. – Алматы: «Қазбірмемл.» баспасы, 1945. – VII-XXIV беттер; Абай институтының вебсайты.

5. Мүсірепов Ғ. Қазақ әдебиетінің өркендеуі жолындағы Абайдың тарихи орны. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың өмірі мен творчествосы. Мақалалар жинағы / ред. басқ. М. Ақынжанов және З. Ахметов. – Алма-Ата: «ҚазССР ҒА» баспасы, 1954. – 30-37-беттер; Абай институтының вебсайты.

6. Әуезов М., Кенжебаев Б. Абай – қазақтың ұлы ақыны. Баспасөз бетінде жарияланған: Әуезов М., Кенжебаев Б. Абай – қазақтың ұлы ақыны // Социалистік Қазақстан. – 15 май. – №94 (2859). – 1945; Абай институтының вебсайты.

7. Жұмалиев Қ. Абай шығармаларындағы шындық және әлеуметтік теңсіздік мәселелері. Баспасөз бетінде жарияланған: проф. Қ.Ж. Жұмалиев Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. 2-том. – Алматы, 1960. – 83-110-беттер; Абай институтының вебсайты.

8. Қаратаев М. Абайды армандасақ. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 155-159-беттер; Абай институтының вебсайты.

9. Нұртазин Т. Абайдың ақындық шеберлігі туралы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың өмірі мен творчествосы. Мақалалар жинағы / ред. басқ. М. Ақынжанов және З. Ахметов. – Алма-Ата: ҚазССР ҒА баспасы, 1954. – 162-172-беттер; Абай институтының вебсайты.

10. Тәжібаев Ә. Абай және қазақ лирикасы. Баспасөз бетінде жарияланған: Мақала алғаш рет 1945 жылы «Майдан» журналында басылған, автордың «Өмір және поэзия» кітабында жарық көрген. Мақала ақынның бес томдық шығармалар жинағының төртінші томында жарияланған басылымы бойынша берілді: Тәжібаев Ә. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-том. – Ғылыми еңбектер. – Алматы: Жазушы, 1981. – 26-58-беттер; Абай институтының вебсайты.

11. Бекқожин Х. Абай және «Дала уалаяты». Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 355-364-беттер; Абай институтының вебсайты.

12. Мұқамедханов Қ. Абай шығармаларының текстологиясы жайында (үзінді). Баспасөз бетінде жарияланған: Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығар-

малар жинағы. I том. Зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Алаш, 2005; Абай институтының вебсайты.

13. Омаров І. Ата сөзі. Баспасөзде жарияланған: Омаров І. Өмір мен өнер (очерктер, мақалалар, өлеңдер, хаттар, естеліктер) / құраст. Қ. Құрманғали. – Алматы: «Ана тілі» баспасы ЖПС, 2012. – 286-291-беттер.

14. Қоңыратбаев Ә. Абай Құнанбаев. Баспасөзде жарияланған: Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы: оқу құралы / құраст., алғы сөзін жазған Т. Қоңыратбаев. – Алматы: Санат, 1994. – 147-167-беттер; Абай институтының вебсайты.

МАЗМҰНЫ

Әуезов М. Абайдың өмірбаяны	3
Бекқожин Қ. Қазақ халқының ұлы ақыны	68
Бөжеев М. «Евгений Онегин» Абай аудармасында	85
Мұқанов С. Абай – қазақ халқының ұлы кемеңгері	103
Мүсірепов Ғ. Қазақ әдебиетінің өркендеуі жолындағы Абайдың тарихи орны	119
Әуезов М., Кенжебаев Б. Абай – қазақтың ұлы ақыны	127
Жұмалиев Қ. Абай шығармаларындағы шындық және әлеуметтік теңсіздік мәселелері	143
Қаратаев М. Абайды армандасак	163
Нұртазин Т. Абайдың ақындық шеберлігі туралы	168
Тәжібаев Ә. Абайдың лирикасы	178
Бекқожин Қ. Абай және «Дала уалаяты»	203
Мұхамедханов Қ. Абай шығармаларының текстологиясы жайында	213
Омаров І. Ата сөзі	235
Қоңыратбаев Ә. Абай Құнанбаев	240
Түсініктер	261

Оқу басылымы

АБАЙТАНУ

ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

II том

Ойлар мен толғаныстар

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:
П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ

Редакторы *Г. Рүстембекова*
Компьютерде беттеген және
мұқабаны безендірген *Қ. Өмірбекова*

ИБ№8549

Басуға 06.10.15 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 16,5 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №1507.
Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, Әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.